

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ І ОСВІТИ ДОРΟΣЛИХ**

Земка Олександр Іванович

УДК 378.147:001.6(811:821:161.2)

**ФОРМУВАННЯ ДОСЛІДНИЦЬКИХ УМІНЬ
У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ І ЛІТЕРАТУРИ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2013

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, м. Київ.

Науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор
Семеног Олена Миколаївна,
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих
НАПН України, головний науковий
співробітник відділу теорії та історії
педагогічної майстерності, м. Київ.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук,
старший науковий співробітник
Онищук Людмила Анатоліївна,
Київський національний університет імені
Тараса Шевченка,
професор кафедри педагогіки, м. Київ;

кандидат педагогічних наук
Горкуненко Петро Петрович,
Сарненський педагогічний коледж
Рівненського державного гуманітарного
університету, директор, м. Сарни
Рівненської області.

Захист відбудеться 23 жовтня 2013 року об 11 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.451.01 в Інституті педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України за адресою: 04060, м. Київ, вул. М. Берлінського, 9, 5-й поверх, зал засідань.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України за адресою: 04060, м. Київ, вул. М. Берлінського, 9.

Автореферат розіслано 20 вересня 2013 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.О.Хомич

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність і доцільність дослідження. У сучасному інформаційному суспільстві зростають вимоги до якості освіти загалом і філологічної зокрема. Загальноосвітня школа потребує вчителів української мови і літератури, які здатні ефективно працювати в умовах зростання обсягів наукової інформації, прагнуть до професійного самовдосконалення і самореалізації, володіють уміннями аналізу, інтерпретації та продукування фахових текстів, проектують і проводять уроки та виховні заходи, створюючи атмосферу дослідницько-пізнавальної співпраці, власним прикладом формують дослідницьку позицію, літературно-творчі здібності, високий рівень мовно-мовленнєвої і читацької культури молодих громадян України.

Важливість цих професійних і особистісних рис актуалізує необхідність удосконалення змісту, форм і методів формування дослідницьких умінь майбутніх учителів-словесників у процесі професійної підготовки у вищих педагогічних навчальних закладах, зокрема під час вивчення професійно орієнтованих навчальних дисциплін, проведення навчальних і педагогічних практик, визначених галузевими стандартами вищої освіти.

На важливості єдності освіти й науки у формуванні особистості вчителя, самомотивованого на творчий пошук і новаторство, наголошується у міжнародних документах з проблем розвитку освіти в умовах глобалізації та європейської інтеграції (Стратегія ЮНЕСКО щодо вчителів на 2012 – 2015 рр.), у Національній доктрині розвитку освіти (2002), в Державній національній програмі «Освіта. Україна XXI століття» (1996), Державній цільовій науково-технічній та соціальній програмі «Наука в університетах» на 2008 – 2017 рр., у Національній стратегії розвитку освіти в Україні на 2012 – 2021 роки, а також у Концептуальних засадах розвитку педагогічної освіти України та її інтеграції в європейський освітній простір (2004), Концептуальних підходах до розвитку багаторівневої педагогічної освіти України (2011), Концепції розвитку неперервної педагогічної освіти (2013).

Фундаментальною основою дослідження слугують роботи, в яких:

– висвітлено філософські погляди на проблеми наукових досліджень (В. Андрущенко, В. Кремень та ін.), висвітлено питання методології та методики проведення педагогічних досліджень (С. Гончаренко, В. Загвязинський, В. Краєвський, О. Новиков та ін.), дослідницької діяльності як специфічного способу учіння (І.Лернер, М.Скаткін, А.Хуторський та ін.);

– обґрунтовано концептуальні засади неперервної професійної освіти (А. Алексюк, С. Гончаренко, І. Зязюн, Л. Лук'янова, Н. Ничкало, Л. Хомич та ін.), професійної підготовки майбутнього вчителя до дослідницької діяльності (О.Абдуліна, В.Андрєєв, Н.Кузьміна, В.Сластьонін та ін.), творчої діяльності вчителя та розвитку його педагогічної майстерності (О.Барбіна, О. Дубасенюк, І. Зязюн, А. Кузьмінський, О. Лавріненко, О. Отич, М. Солдатенко та ін.);

– виявлено особливості організації наукової роботи у вищих педагогічних навчальних закладах України (О. Барбіна, З. Гіптерс, С. Головка, М. Донченко, Л. Зеленська, Г. Кловак, О. Мартиненко, О. Микитюк та ін.);

– схарактеризовано зміст, форми і методи науково-дослідної роботи викладачів і студентів (Н. Базелюк, П. Горкуненко, Л. Коваленко, О. Мартиненко, Л. Онищук, Н. Пузирьова, Л. Султанова та ін.);

– проаналізовано форми колективної наукової творчості, зокрема наукові школи та науково-дослідні лабораторії як їх складові, що набувають поширення у зв'язку з тенденцією до університетизації педагогічної освіти (О. Антонова, С. Гончаренко, О. Глузман, Д. Зербіно та ін.);

– здійснено аналіз проблеми формування вмінь і навичок учнів та студентів (С. Архангельський, Ю. Бабанський, П. Гальперін, Н. Тализіна та ін.).

Результати наукових пошуків з цієї актуальної проблеми узагальнено в дисертаційних працях, в яких представлено теоретичні і методичні засади формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів трудового навчання (О. Рогозіна), математики і фізики (В. Базурін), музики (М. Фалько), технології (Т. Шипілова), в системі післядипломної педагогічної освіти (В. Базелюк, І. Рибальова). Окремі аспекти дослідницької діяльності майбутніх учителів-словесників обґрунтовано Л. Бутенко, М. Вовк, Н. Волошиною, Н. Голуб, О. Горошкіною, О. Куцевол, Л. Мацько, М. Пентилюк, В. Сидоренко, Л. Струганець, Г. Токмань, О. Семенов, Т. Симоненко та ін.

Водночас аналіз науково-педагогічних джерел засвідчує відсутність фундаментальних досліджень, у яких було обґрунтовано сутність та визначено групи дослідницьких умінь, розроблено зміст, форми і методи їх формування у майбутніх учителів-словесників у процесі професійної підготовки, виявлено педагогічні умови забезпечення ефективності цього процесу.

Науковий аналіз досліджуваної проблеми в педагогічній теорії і практиці дав можливість виявити низку суперечностей, зокрема, між:

– зростанням вимог до якості дослідницької діяльності майбутніх учителів української мови і літератури та недооцінкою у вищих педагогічних навчальних закладах (далі – ВПНЗ) важливості цієї проблеми;

– творчим характером дослідницької діяльності та переважно репродуктивним підходом до формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури у процесі професійної підготовки;

– важливістю професійно орієнтованих (літературознавчих, психолого-педагогічних, методичних) дисциплін, навчальних і педагогічних практик у формуванні дослідницьких умінь майбутніх учителів-словесників та недостатньою дослідницькою спрямованістю їх змісту, форм і методів;

– усвідомленням педагогами вищої школи необхідності вдосконалення процесу формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників та недостатньою розробленістю навчально-методичного забезпечення цього процесу.

Актуальність проблеми, її недостатня розробленість у педагогічній теорії, необхідність розв'язання виявлених суперечностей зумовили вибір теми дисертації **«Формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до тематичного плану наукових досліджень відділу теорії та історії педагогічної майстерності Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України «Розвиток педагогічної майстерності викладача в умовах неперервної освіти» (РК №0107U000269), пов'язана з проблемою наукової роботи кафедри української і зарубіжної літератури Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка «Літературознавчий та методичний

компоненти у структурі фахової підготовки вчителя української мови і літератури» та науково-дослідної лабораторії цього закладу «Формування культуромовної особистості майбутнього вчителя-словесника» (ДР №0103U000450).

Тему дисертації затверджено вченою радою Інституту педагогіки і психології професійної освіти АПН України (нині Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України), протокол № 12 від 28 грудня 2006 р. та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень у галузі педагогічних і психологічних наук в Україні, протокол № 6 від 29 вересня 2009 р.

Об'єкт дослідження: професійна підготовка майбутніх учителів української мови і літератури у вищих педагогічних навчальних закладах.

Предмет дослідження: зміст, форми, методи, педагогічні умови формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури.

Мета дослідження полягає в науковому обґрунтуванні та експериментальній перевірці змісту, форм, методів і педагогічних умов формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури.

Концептуальна ідея дослідження. В основу дослідження покладено ідею професійного розвитку, саморозвитку і самореалізації вчителя-дослідника. Завдання мовно-літературної підготовки в сучасній загальноосвітній школі здатний виконувати конкурентоспроможний на ринку освітніх послуг учитель, який володіє вміннями усвідомленого й осмисленого читання, аналізу, інтерпретації наукових, художніх та публіцистичних текстів та створення власних фахових (наукових і навчальних) текстів, успішно здійснює творчий пошук, що ґрунтується на гуманістичних цінностях, здобутках психології, педагогіки, літературознавства і методики. Ефективне розв'язання завдань професійної підготовки вчителя-словесника уможливорюється за умови впровадження в освітній процес ВПНЗ моделі формування дослідницьких умінь, що забезпечує єдність мети, змісту, структури, етапів, відповідних форм, методів та реалізується у процесі опанування студентами професійно орієнтованих курсів, у науково-дослідній роботі, під час навчальних та педагогічних практик за визначених педагогічних умов.

Літературознавчі, психолого-педагогічні, методичні дисципліни, зміст яких доповнений диференційованими та індивідуалізованими завданнями дослідницького, культурологічного, аксіологічного характеру, спрямовані на формування інформаційних (бібліографічних, лексикографічних, технічних), операційних (інтелектуально-евристичних, аналітико-інтерпретаційних, текстово-жанрових), мовнокомунікативних (власне комунікативних, редакторських, полемічних), діагностично-прогностичних (проекувальних, прогностичних, діагностичних, рефлексивних) дослідницьких умінь студентів. Науково-дослідна робота сприяє вдосконаленню набутих дослідницьких умінь під час створення і презентації усних і писемних фахових текстів. Фольклорна, літературно-краєзнавча, етнографічна (музейна), педагогічна практики спрямовані на перевірку набутих дослідницьких умінь, їх неперервне вдосконалення, саморозвиток і самореалізацію.

Результатом поетапного впровадження моделі є сформовані дослідницькі вміння, готовність майбутніх учителів-словесників здійснювати дослідницьку діяльність у загальноосвітніх навчальних закладах.

Гіпотеза дослідження: ефективність формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури зросте, якщо буде розроблено і впроваджено в навчальний процес філологічних факультетів ВПНЗ модель формування означених умінь, що буде реалізована поетапно, за таких педагогічних умов: надання навчальному процесу дослідницької спрямованості, залучення студентів до виконання завдань дослідницького, культурологічного, аксіологічного характеру; оволодіння студентами культурою дослідницької роботи з фаховим текстом під час вивчення літературознавчих дисциплін; виконання студентами дослідницьких проектів у процесі навчальних та педагогічних практик; активізація науково-дослідної співпраці студента і педагога-вченого; створення студентами власного дослідницького продукту (реферат-огляд, читацький щоденник, конспект, анотація, наукова стаття, науковий відгук, наукова доповідь, кваліфікаційна робота, дослідницький проект, портфоліо); постійний контроль і корекція рівнів сформованості дослідницьких умінь.

Завдання дослідження:

1. З'ясувати сутність і визначити групи дослідницьких умінь майбутніх учителів української мови і літератури.
2. Обґрунтувати критерії, показники та рівні сформованості дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури, здійснити їх педагогічну діагностику.
3. Розробити та експериментально перевірити модель формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури.
4. Виявити педагогічні умови формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури.
5. Розробити навчально-методичний комплекс для формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури.

Методологічну основу дослідження становлять положення теорії наукового пізнання, гуманістичної філософії освіти; психологічні й педагогічні ідеї щодо діяльнійсності і творчої сутності особистості, неперервного професійного розвитку і саморозвитку особистості; системний, особистісно-діяльнійсний, синергетичний, компетентнійсний, контекстний, культурологічний, текстоцентричний, аксіологічний підходи.

Теоретичну основу дослідження становлять наукові положення і висновки, що стосуються: теорії гуманізації та гуманітаризації педагогічної освіти (Г. Балл, І. Зязюн, В. Кремень та ін.); розвитку особистості (Б. Ананьєв, Г. Костюк, О. Леонтєв, В. Рибалка, С. Рубінштейн та ін.); наукової творчості (С. Гончаренко, В. Загвязинський, І. Зязюн, В. Краєвський, Н. Ничкало та ін.); системного аналізу педагогічного процесу вищої школи (В. Афанасьєв, В. Беспалько, І. Блауберг, А. Хуторський та ін.); теорії і методики професійної підготовки майбутніх фахівців (О. Дубасенюк, Н. Кузьміна, О. Огієнко, Л. Пуховська та ін.); організації навчально-виховного процесу (А. Алексюк, С. Архангельський, Ю. Бабанський, О. Савченко та ін.); дослідницької діяльнійсності (В. Андреев, І. Лернер, М. Скаткін, В. Сластьонін, А. Хуторський); особливостей дослідницьких умінь учнів і студентів (С. Балашова, М. Гладишева, О. Миргородська, Н. Недодатко та ін.); результати досліджень у галузі літературної освіти (Л. Базиль, Л. Бутенко, Н. Волошина, А. Градовський, О. Ісаєва, О. Куцевол, А. Ситченко та ін.).

Для розв'язання поставлених завдань, досягнення мети та перевірки гіпотези було використано комплекс **методів дослідження**: **1) теоретичні**: аналіз, синтез, систематизація, узагальнення філософської, філологічної, психологічної, педагогічної, навчально-методичної літератури, законодавчих і нормативних документів стосовно вищої і середньої загальноосвітньої школи, що дало змогу сформулювати вихідні положення дослідження, з'ясувати стан розробленості означеної проблеми, виокремити педагогічні умови формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників; метод моделювання – для розроблення й обґрунтування моделі формування дослідницьких умінь майбутніх учителів-словесників; **2) емпіричні методи**: анкетування, бесіда, педагогічне спостереження, узагальнення педагогічного досвіду, аналіз програм, підручників, посібників для вищої і загальноосвітньої школи, результатів навчальної, практичної, наукової роботи студентів для вивчення сучасного стану сформованості дослідницьких умінь майбутніх учителів-словесників; констатувальний та формувальний педагогічний експеримент – з метою діагностування і формування цих умінь; **3) статистичні методи** для кількісного та якісного аналізу одержаних експериментальних даних.

Організація дослідження. Науковий пошук було проведено поетапно, упродовж 2004 – 2012 років.

На першому етапі (2004 – 2006 рр.) здійснено теоретичний аналіз праць з проблеми дослідження, визначено об'єкт, предмет, мету, основні завдання дослідження, сформульовано концептуальну ідею, робочу гіпотезу, розроблено програму і методику дослідження, здійснено прогнозування очікуваних результатів, обґрунтовано сутність і групи дослідницьких умінь майбутніх учителів-словесників.

На другому етапі (2007 – 2008 рр.) визначено критерії, показники, рівні сформованості дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників, дібрано методики педагогічної діагностики рівнів сформованості дослідницьких умінь, проведено констатувальний етап експерименту; розроблено й обґрунтовано модель формування дослідницьких умінь у майбутніх української мови і літератури.

На третьому етапі (2009 – 2010 рр.) проведено формувальний експеримент з перевірки ефективності моделі формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників, здійснено аналіз проміжних результатів; виявлено й обґрунтовано педагогічні умови формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників; результати дослідження враховано у змісті навчальних програмах історико-літературного курсу, авторського інтегрованого спецкурсу, програм навчальних і педагогічних практик.

На четвертому етапі (2011 – 2012 рр.) здійснено аналіз, систематизацію, узагальнення і математичну обробку отриманих результатів експерименту; результати впроваджено в навчальний процес вищих педагогічних навчальних закладів; сформульовано висновки; оформлено рукопис дисертації.

Експериментальна база дослідження. Дослідно-експериментальна робота виконувалася на філологічних факультетах Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка, Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, в Сумському

обласному інституті післядипломної педагогічної освіти. На різних етапах дослідження в експерименті брали участь 426 студентів, 18 викладачів, 36 учителів-словесників, зокрема до формувального експерименту було залучено 288 студентів ВПНЗ.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що:

– *вперше* теоретично обґрунтовано модель формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури, що поєднує теоретико-методологічний, операційно-рефлексивний і результативний блоки, розроблена з урахуванням положень системного, особистісно-діяльнісного, синергетичного, контекстного, компетентнісного, культурологічного, текстоцентричного, аксіологічного підходів, а результатом її поетапного впровадження є сформовані дослідницькі уміння; теоретично обґрунтовано педагогічні умови, які сприяють ефективному формуванню дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників (надання навчальному процесу дослідницької спрямованості, залучення студентів до виконання завдань дослідницького, культурологічного, аксіологічного характеру; оволодіння студентами культурою дослідницької роботи з фаховим текстом під час вивчення літературознавчих дисциплін; виконання студентами дослідницьких проектів у процесі навчальних та педагогічних практик; активізація науково-дослідної співпраці студента і педагога-вченого; створення студентами власного дослідницького продукту (реферат-огляд, читацький щоденник, конспект, анотація, наукова стаття, науковий відгук, наукова доповідь, кваліфікаційна робота, дослідницький проект, портфоліо); постійний контроль і корекція рівнів сформованості дослідницьких умінь); визначено групи дослідницьких умінь учителя української мови і літератури: інформаційні (бібліографічні, лексикографічні, технічні), операційні (інтелектуально-евристичні, аналітико-інтерпретаційні, текстово-жанрові), мовнокомунікативні (власне комунікативні, редакторські, полемічні), діагностично-прогностичні (проекувальні, прогностичні, діагностичні, рефлексивні);

– *уточнено* сутність процесу формування дослідницьких умінь, що розглядається як система взаємопов'язаних дій викладача і студентів, яка передбачає аналіз і відбір змісту навчального матеріалу із професійно орієнтованих дисциплін, застосування активних форм і методів аудиторної та позааудиторної роботи та моніторинг стану дослідницької діяльності студентів;

– *подальшого розвитку* набуло положення щодо впровадження в навчальний процес вищих педагогічних навчальних закладів сучасних форм, методів і засобів формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників.

Практичне значення одержаних результатів. На основі результатів дослідження розроблено і впроваджено навчально-методичний комплекс, що включає робочі навчальні програми з курсів «Історія української літератури», «Науково-дослідна робота вчителя-словесника», індивідуально-творчі завдання для діагностики та формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури. Основні положення дисертації знайшли застосування у викладанні філологічних, методичних курсів, слугують основою спецкурсів. Матеріали дослідження можуть використовуватися вчителями профільних шкіл, у післядипломній педагогічній освіті.

Результати дослідження **впроваджено** в навчально-виховний процес Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (довідка № 1579 від 18.06.2012 р.), Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 06/2013 від 29.11.2012 р.), Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка (довідка № 2093 від 12.12.2012 р.), Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (довідка № 905/01-11 від 14.06.2012 р.), Сумського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти (довідка № 380 від 10.12.2012 р.).

Вірогідність одержаних результатів дослідження забезпечено теоретико-методологічною обґрунтованістю його вихідних положень, використанням комплексу методів, що відповідають його об'єкту, предмету, меті і завданням; поєднанням кількісного та якісного аналізу результатів дослідно-експериментальної роботи.

На захист виносяться:

– модель формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури, що поєднує теоретико-методологічний, операційно-рефлексивний і результативний блоки, розроблена з урахуванням положень системного, особистісно-діяльнісного, синергетичного, контекстного, компетентнісного, культурологічного, текстоцентричного, аксіологічного підходів, а результатом її поетапного впровадження є високий рівень дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури;

– педагогічні умови (надання навчальному процесу дослідницької спрямованості, залучення студентів до виконання завдань дослідницького, культурологічного, аксіологічного характеру; оволодіння студентами культурою дослідницької роботи з фаховим текстом під час вивчення літературознавчих дисциплін; виконання студентами дослідницьких проектів у процесі навчальних та педагогічних практик; активізація науково-дослідної співпраці студента і педагога-вченого; створення студентами власного дослідницького продукту (реферат-огляд, читацький щоденник, конспект, анотація, наукова стаття, науковий відгук, наукова доповідь, кваліфікаційна робота, дослідницький проект, портфоліо); постійний контроль і корекція рівнів сформованості дослідницьких умінь), що сприяють ефективному формуванню дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження обговорювалися на звітних наукових конференціях Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України (2006 – 2012), Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (2004 – 2013), оприлюднені на 46 науково-практичних конференціях різного рівня. Зокрема на *10 міжнародних*: «Викладач і студент: суб'єкт-суб'єктні відносини» (Черкаси, 2008), «Вища школа України: удосконалення якості підготовки фахівців» (Черкаси, 2009), «Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій» (Суми, 2008, 2009), «Викладач і студент: розвиток ефективного співробітництва» (Черкаси, 2010), «Формування особистості, Людини в закладах освіти» (Черкаси, 2011), «Краєзнавство і туризм у соціокультурному розвитку особистості» (Глухів, 2011), «Професійно-мистецька школа у системі національної освіти України» (Мала Білозерка, 2012), «Громадянське і військово-патріотичне виховання молоді: виклики сучасності, досвід і перспективи» (Глухів,

2013), «Гуманитарные науки в XXI веке» (Москва, 2013); *32 всеукраїнських*: «Формування творчої особистості майбутнього вчителя в умовах впровадження інноваційних освітніх технологій» (Суми, 2004), «Теоретико-методологічні та методичні засади професійної підготовки майбутнього вчителя-словесника» (Глухів, 2005), «Творча постать І.Франка на тлі XIX століття» (Суми, 2006), «Проблеми формування мовної особистості учнів середніх загальноосвітніх закладів» (Рівне, 2006), «Реалізація компетентнісного підходу у педагогічній освіті як однієї з вимог входження в європейський освітній простір» (Глухів, 2006), IV Педагогічні читання пам'яті О.П. Рудницької (Київ, 2006), «Компетентнісно зорієнтована освіта майбутнього вчителя-словесника» (Миколаїв, 2007), «Філологічні науки в освітніх закладах України» (Суми, 2007), «Психолого-педагогічні аспекти розвитку педагогічної майстерності викладачів в умовах євроінтеграції» (Глухів, 2007), «Викладач і студент: перспективи професійного зростання» (Черкаси, 2007), «Вища освіта України в умовах глобалізації та інтеграції» (Черкаси, 2008), «Українська література: стан вивчення в сучасній школі, проблеми, перспективи» (Луганськ, 2008), «Українська література: погляд із XXI століття» (Миколаїв, 2008), «Українська культуромовна особистість учителя: реалії та перспективи» (Глухів, 2008), «Вища педагогічна освіта в Україні: історія та сучасність» (Глухів, 2009), «Марко Кропивницький і українська культура» (Глухів, 2010), «Літературне краєзнавство Поділля в системі сучасної освіти: стан, проблеми, перспективи» (Вінниця, 2011), «Літературна спадщина Дніпрової Чайки в історико-культурному контексті» (Херсон, 2011), «Мова твору в контексті проблем вивчення художньої літератури» (Бар, 2011), «Розвиток педагогічної майстерності вчителя в контексті сучасної освітньої парадигми» (Київ, 2012), «Вища педагогічна освіта України: історичний досвід та сучасні євроінтеграційні процеси» (Глухів, 2012), «Театр корифеїв і українська драматургія кінця XIX – початку XXI ст.» (Глухів, 2012), «О.П.Довженко – видатний український культурний діяч XX століття» (Глухів, 2005, 2009, 2010, 2012), «Професійно-творча самореалізація педагога в умовах інноваційної освіти» (Суми, 2012), «Сучасний урок: проблеми, пошуки, перспективи» (Глухів, 2012), «Магістратура: стан, проблеми, перспективи розвитку» (Суми, 2012), «Творча постать Тараса Шевченка: традиції дослідження і сучасне прочитання» (Київ, 2013), Перші Волошинські читання «Теорія і методика навчання української літератури: актуальні проблеми» (Київ, 2013), «Проблеми освітнього і наукового контентів професійної підготовки вчителів-філологів» (Глухів, 2013); *4 методологічних семінарах*: «Педагогічна майстерність: становлення, пошуки і перспективи» (Глухів, 2004, 2005), «V мистецько-педагогічні читання пам'яті професора О.П. Рудницької» (Київ, 2007), «Формування професійної компетентності майбутніх учителів-словесників у процесі неперервної педагогічної практики» (Глухів, 2008).

Публікації. Основні результати дослідження відображено у 19 наукових публікаціях, з-поміж яких – 12 статей у наукових фахових виданнях, 1 розділ у колективній монографії, 5 статей у збірниках матеріалів конференцій, у тому числі 1 – в зарубіжному виданні, 1 навчальна програма.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (363 найменувань, з них – 10 іноземними мовами) і 10 додатків на

85 сторінках. Робота містить 11 таблиць і 7 рисунків. Загальний обсяг дисертації – 325 сторінки, основний текст дисертації викладено на 198 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і доцільність наукового пошуку, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, концептуальну ідею та гіпотезу дослідження; розкрито його наукову новизну і практичне значення; охарактеризовано етапи дослідно-експериментальної роботи, подано відомості про апробацію та впровадження результатів дослідження у практику діяльності вищих педагогічних навчальних закладів.

У першому розділі «**Теоретичні основи формування дослідницьких умінь майбутніх учителів української мови і літератури**» проаналізовано зміст і особливості дослідницької діяльності майбутніх учителів української мови і літератури, розкрито сутність і визначено групи дослідницьких умінь майбутніх учителів-словесників, обґрунтовано методологічні підходи до формування означених умінь у майбутніх учителів-словесників.

На основі аналізу законодавчих, нормативних освітніх документів, теоретичних джерел з'ясовано, що під впливом соціокультурних трансформацій, тенденцій антропоцентризму, діалогічного розвитку культур відбуваються зміни в підходах до викладання мовно-літературних предметів. Пріоритети виховання національно свідомої, інтелектуально та естетично розвиненої, духовно багатой учнівської молоді, здатної до професійного самовизначення та самореалізації у мінливому освітньому просторі, зумовлюють нові вимоги до особистісних і професійних якостей учителів української мови і літератури.

Узагальнення результатів наукових джерел переконливо доводить важливість дослідження дослідницьких умінь у професійній діяльності вчителя як невід'ємного компонента його професійно-педагогічної культури і педагогічної майстерності. В основу визначення дослідницьких умінь покладена наукова позиція, прихильниками якої є значна частина вчених: це сукупність інтелектуальних і практичних дій, що забезпечують здатність особистості усвідомлено здійснювати дії з пошуку, відбору, переробки, аналізу, створення, проектування й підготовки результатів пізнавальної діяльності. Учитель-словесник повинен уміти працювати з науковими, довідниково-енциклопедичними джерелами, володіти методикою філологічного аналізу тексту, майстерно, з урахуванням передового педагогічного досвіду конструювати і впроваджувати елементи літературознавчого, педагогічного дослідження в навчальний процес загальноосвітніх навчальних закладів.

З урахуванням результатів аналізу Галузевого стандарту вищої освіти, вимог Державних стандартів базової і повної середньої освіти, Концепції літературної освіти, шкільних програм і програм для вищої філологічної школи, теоретичних джерел визначено групи дослідницьких умінь майбутніх учителів-словесників: інформаційні (бібліографічні, лексикографічні, технічні), операційні (інтелектуально-евристичні, аналітико-інтерпретаційні, текстово-жанрові), мовнокомунікативні (власне комунікативні, редакторські, полемічні), діагностично-прогностичні (проектувальні, прогностичні, діагностичні, рефлексивні). Ці вміння виявляються у здатності студентів творчо мислити, доводити, обґрунтовувати; знаходити, відбирати, аналізувати, інтерпретувати

інформацію з різних, у тому числі й електронних джерел; створювати усний і писемний фаховий (науковий, навчальний) текст з урахуванням структурно-сміслових, жанрово-композиційних, мовно-стилістичних особливостей.

Аналіз стану проблеми формування дослідницьких умінь майбутніх учителів-словесників дав підстави дійти висновку, що професійна підготовка має забезпечувати органічне поєднання фахової підготовки з дослідницькою, відтак сприяти всебічному професійному розвитку і саморозвитку особистості.

У розділі обґрунтовано основні підходи до формування дослідницьких умінь майбутніх учителів-словесників. Системний підхід дозволяє розглядати означений процес як цілісне утворення зі структурними, функціональними й генетичними зв'язками; особистісно-діяльнісний – передбачає посилення уваги до формування в майбутніх учителів української мови і літератури особистісних і професійних якостей у дослідницькій діяльності, з урахуванням здібностей, можливостей, суб'єктивного досвіду; синергетичний – сприяє розумінню означеного процесу як саморозвивальної системи освіти, що стимулює саморозвиток особистості. Відповідно до компетентнісного підходу розглянуто формування дослідницьких умінь у процесі навчально-дослідницької (на лекціях, практичних заняттях, у самостійній роботі із професійно орієнтованих курсів, при виконанні кваліфікаційних робіт, дослідницьких завдань під час навчальних практик) та науково-дослідницької діяльності в позанавчальний час (робота в наукових гуртках, науково-дослідній лабораторії; майстернях педагога-дослідника, участь у предметних олімпіадах, конкурсах наукових робіт тощо). Контекстний підхід полягає в тому, що форми, методи, засоби діяльності у вищій школі узгоджуються з майбутньою професійною дослідницькою діяльністю і спрямовані на професійний розвиток. Відповідно до культурологічного підходу засвоєння культури у просторі філолого-педагогічної освіти вимагає від вчителя вироблення світоглядної позиції, толерантності, співпереживання, усвідомлення цінності художнього слова. Реалізація аксіологічного й текстоцентричного підходів забезпечує спрямованість роботи над фаховим текстом на формування ціннісних орієнтацій і розвиток філологічних здібностей особистості. Означені підходи взаємозбагачують, доповнюють один одного і виступають основою для обґрунтування моделі формування дослідницьких умінь.

У другому розділі **«Обґрунтування моделі формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури»** на основі аналізу психолого-педагогічних джерел та емпіричного досвіду визначено й охарактеризовано критерії, показники, рівні сформованості дослідницьких умінь у студентів, здійснено їх педагогічну діагностику, розроблено й обґрунтовано модель формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників, виявлено педагогічні умови забезпечення ефективності цього процесу.

Вивчення теоретичних засад проблеми дослідження стало основою для проведення констатувального експерименту, метою якого було здійснити педагогічну діагностику стану навчально- і науково-дослідницької діяльності студентів-філологів та виявити в них рівні сформованості дослідницьких умінь.

Аналіз дослідницьких продуктів студентів на заняттях, у наукових гуртках, під час практик засвідчив, що навчально- і науково-дослідницька діяльність у ВПНЗ не повною мірою задовольняє потреби майбутніх учителів-словесників в оволодінні дослідницькими уміннями та їх самореалізації, що регламентовано галузевим

стандартом. На основі письмового опитування з'ясовано якісні характеристики самооцінки студентами власного рівня володіння дослідницькими вміннями.

З метою педагогічної діагностики рівнів сформованості дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників було розроблено критерії сформованості означених умінь (*особистісно-мотиваційна спрямованість студентів на виконання дослідницької дії; ступінь самостійного й усвідомленого виконання окремих операцій і дій; якість результатів розумової або практичної дії, а також критерій загального обсягу умінь*) і відповідні показники. Рівні сформованості дослідницьких умінь визначали за середнім значенням вияву показників обраних критеріїв: низький рівень – від 0 до 3,4 балів; середній рівень – від 3,5 до 4,4 балів; високий рівень – від 4,5 до 5,0 балів.

Для діагностування означених рівнів у майбутніх учителів-словесників було використано емпіричні методи дослідження: анкетування, ранжування, виконання творчих завдань, педагогічне спостереження. Аналіз та узагальнення результатів констатувального експерименту дозволили стверджувати, що у студентів першої групи (*високий рівень, 4,5 – 5,0 балів*) переважна більшість показників критеріїв виражені яскраво; сформований стійкий інтерес та індивідуально-творчий підхід до теоретичного осмислення й альтернативного бачення дослідницької проблеми, дослідницьких процедур та інтерпретації їх результатів, наявне позитивне емоційно-ціннісне ставлення до особистісного і професійного саморозвитку і самовдосконалення, розвинуті рефлексивні вміння; наявне творче мислення; вільне володіння дослідницькими вміннями різних груп, самостійне застосування їх при виконанні завдань різного ступеня складності.

У другій групі студентів (*середній рівень, 3,5 – 4,4 балів*) переважна більшість показників критеріїв виражена достатньою мірою. Студенти виявляють інтерес, бажання і прагнення до практичних досліджень, володіють поняттєво-термінологічним апаратом літературознавчого (педагогічного) дослідження; різними дослідницькими вміннями, проте відчують ускладнення при самостійному виконанні творчих завдань, інтерпретації фахового тексту. Третя група студентів (*низький рівень, 0 – 3,4 бали*) характеризується тим, що більшість показників критеріїв виражена слабо. Студенти володіють лише окремими дослідницькими вміннями і застосовують їх при виконанні завдань різного ступеня складності лише під керівництвом викладача; не здатні критично і творчо мислити, обґрунтовано інтерпретувати фаховий текст.

Аналіз результатів констатувального експерименту уможливив висновок щодо переважання низького рівня сформованості дослідницьких умінь у студентів (майже 70%), що зумовлено репродуктивним характером дослідницької діяльності у ВНЗ, відсутністю взаємозв'язку й наступності між допрофесійним і професійним етапами підготовки вчителя-словесника як дослідника.

Доведено необхідність розробки моделі формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури (рис.1). Така модель вибудована з урахуванням положень системного, особистісно-діяльнісного, компетентнісного, синергетичного, культурологічного, текстоцентричного, аксіологічного підходів, складається із взаємопов'язаних блоків: *теоретико-методологічного* (соціальне замовлення, мета дослідження, підходи, принципи) *операційно-рефлексивного* (зміст, форми, методи, педагогічні умови формування дослідницьких умінь у

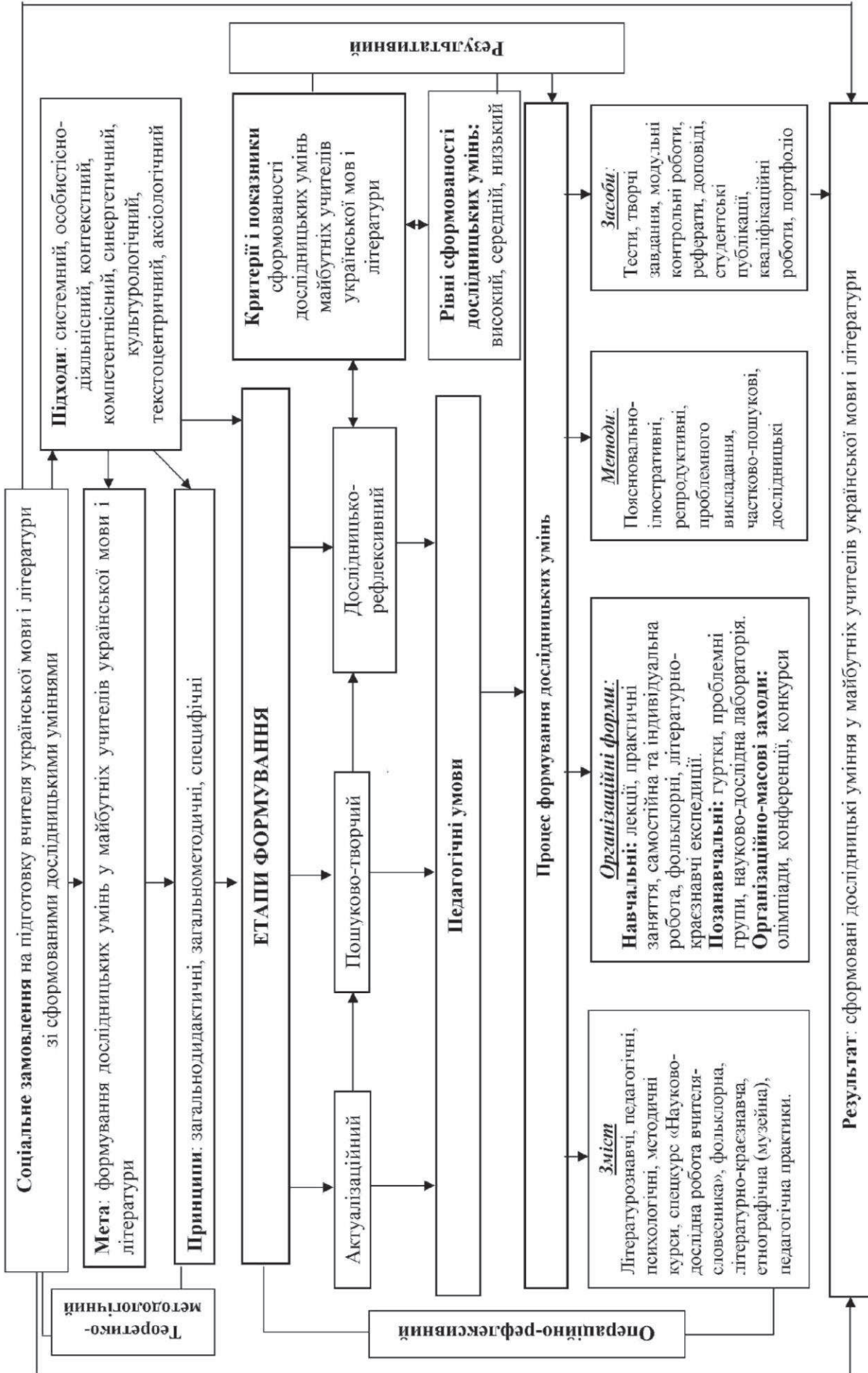

Рис. 1. Модель формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури

майбутніх учителів-словесників); результативного (критерії та рівні сформованості дослідницьких умінь студентів). Модель реалізується поетапно (актуалізаційний, пошуково-творчий, дослідницько-рефлексивний), результатом кожного етапу є набутий рівень сформованості дослідницьких умінь студентів-філологів.

Ефективне функціонування моделі забезпечує комплекс взаємопов'язаних педагогічних умов: надання навчальному процесу дослідницької спрямованості, залучення студентів до виконання завдань дослідницького, культурологічного, аксіологічного спрямування; оволодіння студентами культурою дослідницької роботи з фаховим текстом під час вивчення літературознавчих дисциплін; виконання студентами дослідницьких проектів у процесі навчальних та педагогічних практик; активізація науково-дослідної співпраці студента і педагога-вченого; створення студентами власного дослідницького продукту (реферат-огляд, читацький щоденник, конспект, анотація, наукова стаття, науковий відгук, наукова доповідь, кваліфікаційна робота, дослідницький проект, портфоліо тощо); постійний контроль і корекція рівнів сформованості дослідницьких умінь.

У третьому розділі **«Дослідно-експериментальна робота з формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури»** висвітлено хід формувального експерименту з перевірки моделі формування дослідницьких умінь майбутніх учителів української мови і літератури; охарактеризовано зміст діяльності на кожному з етапів формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників, проаналізовано та узагальнено результати дослідно-експериментальної роботи.

З метою виявлення ефективності розробленої моделі формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників на основі виділеного комплексу педагогічних умов було проведено формувальний експеримент на базі Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка і Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка. В експерименті взяли участь 288 студентів. Вони були розподілені на дві групи, однакові за рівнем успішності й кількістю респондентів (контрольна (КГ) – 145 студентів, експериментальна (ЕГ) – 143 студенти).

Навчання у студентів КГ тривало за традиційними програмами з окремими елементами запропонованої методики, у студентів ЕГ відбувалося за програмами професійно орієнтованих навчальних дисциплін, навчальних та педагогічної практик, збагаченими відповідним змістом, формами, методами і спрямованими на формування дослідницьких умінь. Для порівняння результатів, отриманих в ЕГ і КГ, здійснювали поточні і контрольні зрізи на основі аналізу результатів творчих, проблемно-пошукових завдань, читацьких щоденників, кваліфікаційних робіт, портфоліо практик. Реалізація кожної з педагогічних умов відбувалася на основі принципів науковості, системності, цілісності, систематичності й послідовності; практикоорієнтованості, єдності навчальної та дослідницької діяльності студентів, культуровідповідності, діалогізації, текстоцентризму, технологічності та інноваційності. Відбір змісту завдань, які стосувалися розширення знань про культуру наукового дослідження, ціннісні орієнтації дослідницької діяльності, здійснювали з урахуванням вікової специфіки, психологічних особливостей студентів, вимог кваліфікаційних характеристик.

Актуалізаційний етап (1-2 курси) передбачав формування емоційно-

особистісної зацікавленості студентів дослідницькою діяльністю, розвиток критичного і творчого мислення, формування інформаційних, аналітико-інтерпретаційних, текстово-жанрових умінь. Такий підхід реалізувався у процесі викладання літературознавчих, психолого-педагогічних курсів, під час лекцій (постановка проблемних питань; включення елементів евристичної бесіди, дискусійних питань), практичних занять (виконання завдань на перевірку умінь аналізувати, порівнювати, класифікувати, узагальнювати), індивідуальної роботи (робота з лексикографічними джерелами, підготовка рефератів-оглядів, портфоліо фольклорної, літературно-краєзнавчої експедиції). Робота з фаховим текстом у наукових гуртках дозволила систематизувати теоретико-літературні та історико-літературні знання, об'єктивно інтерпретувати художні твори, збагачувала читацьку культуру, виховувала моральні якості.

Формою контролю узагальнення і систематизації набутих знань і вмінь стало виконання тестових завдань, підготовка читацького щоденника, участь студентів в олімпіадах. Визначено, що рівень сформованості дослідницьких умінь у студентів ЕГ зріс: високий – на 2,4 %, середній – на 6,6 %, низький рівень знизився на 9 %. У студентів КГ високий – на 0,8 %, середній – зріс на 2,3 %, низький – знизився на 3,1 %.

На *пошуково-творчому етапі* (3-4 курси) особливу увагу було приділено активізації науково-дослідної співпраці студента і педагога-вченого. Формування інформаційних, аналітико-інтерпретаційних, текстово-жанрових, полемічних, проектувальних, діагностичних умінь студентів відбувалося в науково-дослідній лабораторії, майстерні педагога-дослідника. На заняттях пропонувалися завдання на розвиток умінь визначити найбільш ефективні методи збору й обробки інформації, доводити правильність дослідницької позиції, оцінювати дослідницький продукт, власний і створений іншим студентом, планувати дослідну роботу в школі. Спецкурс «Науково-дослідна робота вчителя-словесника» дав можливість зорієнтуватися в методологічних підходах і принципах філологічного аналізу, вивчити досвід відомих учених у галузі літературознавства і методики, підготувати дослідницький проект, короткий словник термінів, анотацію на статтю, відредагувати фаховий текст, вибудувати оптимальні комунікативні стратегії наукової дискусії. Набуті вміння студенти реалізовували в курсових роботах, у наукових роботах на конкурс, у конспектах інтегрованих уроків, виступах на конференціях. Визначено, що рівень сформованості дослідницьких умінь у студентів ЕГ зріс: високий – на 8,4 %, середній – на 17,7 %, низький рівень знизився на 26,1 %. У студентів КГ високий – на 2,6 %, середній – зріс на 4,7 %, низький – знизився на 7,3 %.

Дослідницько-рефлексивний етап (5 курс) спрямовувався на оволодіння студентами методикою проведення літературознавчих (педагогічних) досліджень, доцільне використання нових інформаційних технологій, моделювання авторських уроків з урахуванням результатів етнографічної (музейної) практики, підготовку наукових статей і виступів, а також на формування індивідуального стилю дослідницької діяльності. Студентам було запропоновано виконати завдання, що передбачали перевірку рівнів сформованості умінь аналізувати, прогнозувати, планувати, проектувати, приймати рішення, сприяли розвитку рефлексії і творчого мислення, опануванню нових знань або освоєнню педагогічної дій, дозволяли задавати «контекст» майбутньої професійної діяльності.

Навчально-дослідницька діяльність учнів і студентів під час педагогічної практики набувала характеру творчого процесу спільної діяльності двох суб'єктів, у ході чого відбувалася трансляція культурних цінностей і, як наслідок, – формування дослідницьких умінь у школярів. Результати дипломних робіт, портфоліо практик дозволили оцінити рівень сформованості дослідницьких умінь майбутніх учителів української мови і літератури.

Для узагальнення результатів формувального експерименту використовувалися методи математичної статистики. Проведений аналіз засвідчує позитивну динаміку кількісних і якісних змін у рівнях сформованості дослідницьких умінь у студентів ЕГ й відсутність значних змін у студентів КГ за критерієм загального обсягу умінь (таблиця 1). За *t*-критерієм констатовано зростання середнього значення дослідницьких умінь.

Таблиця 1

**Сформованість дослідницьких умінь
у майбутніх учителів української мови і літератури**

Рівні сформованості дослідницьких умінь	Експериментальна група		Контрольна група	
	На початку експерименту	На завершальному етапі експерименту	На початку експерименту	На завершальному етапі експерименту
	%	%	%	%
Високий	7,3	19,8	6,2	9,4
Середній	27,1	64,4	29,4	35,5
Низький	65,5	15,7	64,3	53,1

На завершальному етапі формувального експерименту рівень сформованості дослідницьких умінь у студентів ЕГ зріс: високий – на 12,5 %, середній – на 37,3 %, низький рівень знизився на 49,8 %. У студентів КГ натомість високий рівень зріс на 6,3 %, середній – на 6,1 %, низький – знизився на 12,3 %.

Студенти ЕГ з високим рівнем (19,8 %) мали яскраво виражену потребу в постійному особистісному і професійному саморозвитку і самовдосконаленні, вільно оперували поняттєво-термінологічним апаратом проведеного дослідження, відзначалися індивідуально-творчим підходом до розгляду наукової проблеми, культурою дослідницької роботи з фаховим текстом; їхні авторські уроки були побудовані на використанні аналітично опрацьованих наукових джерел. Такі результати доводять ефективність розробленої моделі формування дослідницьких умінь майбутніх учителів-словесників.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено цілісний науковий аналіз проблеми формування дослідницьких умінь майбутніх учителів української мови і літератури. Теоретичний аналіз проблеми дослідження та проведений експеримент підтвердили гіпотезу, засвідчили ефективність розв'язання поставлених завдань і дали підстави для формулювання таких висновків.

1. На основі аналізу наукових джерел, законодавчих і програмно-методичних документів, галузевого стандарту вищої освіти доведено важливість формування дослідницьких умінь у вчителя-словесника як невід'ємного компонента його професійно-педагогічної культури і педагогічної майстерності. Дослідницьку діяльність учителя охарактеризовано як самореалізацію його інтелектуально-

творчого потенціалу, методологічного досвіду, творчого мислення, наукового світогляду і ціннісної позиції.

Дослідницькі вміння майбутніх учителів української мови і літератури визначено як здатність усвідомлено й осмислено читати, аналізувати, інтерпретувати науковий, художній, публіцистичний текст, створювати власний фаховий (науковий і навчальний) текст шляхом творчого застосування професійних теоретичних знань, практичних умінь і прийомів філологічного аналізу. Виокремлено основні групи дослідницьких умінь: інформаційні (бібліографічні, лексикографічні, технічні), операційні (інтелектуально-евристичні, аналітико-інтерпретаційні, текстово-жанрові), мовнокомунікативні (власне комунікативні, редакторські, полемічні), діагностично-прогностичні (проектувальні, прогностичні, діагностичні, рефлексивні). При цьому за основу взято характеристику видів професійної дослідницької діяльності вчителя.

Група інформаційних умінь охоплює вміння самостійно знаходити, відбирати, аналізувати, синтезувати, систематизувати інформацію з довідково-енциклопедичних, науково-методичних, у тому числі електронних джерел, і використовувати її при підготовці наукового дослідження та під час проведення уроків у ЗНЗ. Групу операційних дослідницьких умінь складають вміння творчо мислити, доводити, обґрунтовувати; аналізувати, виділяти головне, суттєве; встановлювати причинно-наслідкові зв'язки; здійснювати інтерпретацію текстів; моделювати зв'язний текст з урахуванням структурно-сміслових, жанрово-композиційних особливостей та дотримання принципів текстової організації. Групу комунікативних умінь складають вміння створювати усний і письмовий фаховий текст з урахуванням структурно-сміслових, мовно-стилістичних особливостей; вести наукову (літературознавчу) дискусію; відстоювати й обґрунтовувати власну думку. Групу діагностично-прогностичних умінь становлять вміння розробляти проекти уроків-досліджень, моделювати педагогічну ситуацію на уроці, вміння визначати ефективні методи, прийоми та форми роботи з учнями, прогнозувати результати діяльності.

Формування дослідницьких умінь майбутніх учителів-словесників важливо здійснювати на основі низки підходів. На рівні методології основним є системний підхід; на рівні теоретичного обґрунтування механізму формування дослідницьких умінь – особистісно-діяльнісний і компетентнісний; на рівні практичної реалізації – культурологічний, контекстний, текстоцентричний, аксіологічний.

2. На основі вивчення особливостей професійної діяльності майбутніх учителів-словесників визначено критерії та показники рівнів сформованості їхніх дослідницьких умінь: *особистісно-мотиваційна спрямованість студентів на виконання дослідницької дії* (показники: наявність стійкої мотивації до дослідницької діяльності; чітке розуміння змісту і мети тих чи інших видів діяльності); *ступінь самостійного й усвідомленого виконання окремих операцій і дій* (показники: ступінь самостійності у використанні умінь; здатність самостійно усвідомлювати наукову інформацію; здатність послідовно і самостійно виконувати дії; здатність узагальнювати і презентувати результат дослідження); *якість результатів розумової або практичної дії* (показники: співвідношення кількості виконаних і запропонованих індивідуально-творчих завдань; навчальні досягнення (успішність) студентів у науково-дослідницькій діяльності; логічність, повнота,

послідовність, обґрунтованість оцінних суджень; оригінальність мислення). Ці критерії взаємозумовлені. Критерій загального обсягу умінь конкретизується загальною кількістю продіагностованих умінь у студента.

На основі тестових завдань, діагностичних методик на етапі констатувального експерименту переважно низький рівень сформованості дослідницьких умінь випускників філологічних факультетів. З'ясовано низку причин, що гальмують процес формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників, з-поміж яких визначено відсутність взаємозв'язку й наступності між допрофесійним і професійним етапами підготовки вчителя-дослідника, недостатню реалізацію взаємозв'язку теоретичної і практичної підготовки в педагогічному університеті. Виявлені проблеми стимулювали розробку відповідного змісту, форм, методів формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників.

3. Модель формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників являє собою структурну єдність компонентів й адекватно відображає зміст та особливості процесу формування означених умінь у майбутніх учителів і сприяє усвідомленню ними сутності і значення цього процесу. Модель складається із взаємопов'язаних блоків (теоретико-методологічний, операційно-рефлексивний і результативний), реалізується поетапно (актуалізаційний, пошуково-творчий, дослідницько-рефлексивний етапи), з урахуванням положень системного, особистісно-діяльнісного, контекстного, компетентнісного, синергетичного, культурологічного, текстоцентричного, аксіологічного підходів, а результатом є високий рівень сформованості дослідницьких умінь майбутніх учителів-словесників.

Запропоновану модель перевірено під час формувальної дослідно-експериментальної роботи, що передбачала опанування студентами навчальних курсів, проведення науково-дослідної роботи, організацію навчальних і педагогічних практик. Вивчення професійно орієнтованих дисциплін було спрямовано на формування інформаційних, операційних, мовнокомунікативних, діагностично-прогностичних дослідницьких умінь студентів. Науково-дослідна робота студентів сприяла вдосконаленню набутих ними дослідницьких умінь у процесі створення усних і писемних фахових текстів. Фольклорна, літературно-краєзнавча, етнографічна (музейна), педагогічна практики були спрямовані на перевірку набутих дослідницьких умінь та їх неперервне вдосконалення.

Однією з головних вимог до формування дослідницьких умінь майбутніх учителів-словесників є застосування комплексного підходу до навчання. Процес формування дослідницьких умінь являє собою форму культурної співтворчості викладачів і студентів, що спрямовується на розкриття дослідницького потенціалу й індивідуальності кожного студента, сприяє набуттю ним дослідницького досвіду.

Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи підтвердив ефективність запропонованої моделі. Відбулися істотні зміни за всіма критеріями. Студенти ЕГ з високим рівнем сформованості дослідницьких умінь демонстрували високий рівень мотивації використовувати набуті вміння при підготовці кваліфікаційних робіт, наукових статей, виступів на студентських конференціях і семінарах, виявили готовність здійснювати дослідницьку діяльність у загальноосвітніх навчальних закладах.

4. Педагогічні умови (надання навчальному процесу дослідницької спрямованості, залучення студентів до виконання завдань дослідницького,

культурологічного, аксіологічного спрямування; оволодіння студентами культурою дослідницької роботи з фаховим текстом під час вивчення літературознавчих дисциплін; виконання студентами дослідницьких проектів у процесі навчальних та педагогічних практик; активізація науково-дослідної співпраці студента і педагога-вченого; створення студентами власного дослідницького продукту (реферат-огляд, читацький щоденник, конспект, анотація, наукова стаття, науковий відгук, наукова доповідь, кваліфікаційна робота, дослідницький проект, портфоліо); постійний контроль і корекція рівнів сформованості дослідницьких умінь) сприяють ефективному формуванню дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників.

5. За результатами дослідження розроблено і впроваджено навчально-методичний комплекс, що включає робочі навчальні програми з курсів «Історія української літератури», «Науково-дослідна робота вчителя-словесника», індивідуально-творчі завдання для діагностики дослідницьких умінь. Доведено, що запропонований комплекс сприяє формуванню дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників, їх особистісному і професійному розвитку та саморозвитку.

Проведена робота стимулює продовжити науковий пошук щодо дослідження підготовки майбутніх учителів-словесників до формування дослідницьких (зокрема, літературознавчих) умінь учнів основної та старшої школи; виявлення наступності в розвитку дослідницьких умінь майбутніх учителів-словесників у вищих навчальних закладах та в інститутах післядипломної педагогічної освіти; здійснення порівняльно-педагогічного аналізу змісту, форм, методів формування дослідницьких умінь у вчителів-словесників в Україні і за кордоном.

Основний зміст дисертації викладено в таких публікаціях:

Статті у наукових фахових виданнях

1. Земка О. І. Самостійна робота – одна з основних форм організації професійної підготовки майбутнього вчителя-словесника / О. І. Земка // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. – Випуск 7. – Глухів, 2006. – С. 114 – 118.

2. Земка О. І. Науково-дослідна складова у професійній підготовці майбутніх учителів української мови і літератури / О. І. Земка // Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія : Педагогічні науки. – Випуск 113. – Черкаси, 2007. – С. 29 – 34.

3. Земка О. І. Науково-дослідна робота майбутніх учителів української мови і літератури (на матеріалі вивчення курсу «Історія української літератури») / О. І. Земка // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. – Випуск 10. – Глухів : РРВ ГДПУ, 2007. – С. 151 – 157.

4. Земка О. І. Формування дослідницької компетентності майбутніх учителів української мови і літератури (на матеріалі вивчення літературознавчих дисциплін) / О. І. Земка // Науковий вісник Миколаївського державного університету : збірник наукових праць. Випуск 19: Педагогічні науки. – Миколаїв : МДУ, 2007. – С. 95 – 101.

5. Земка О. І. Формування дослідницьких умінь майбутніх учителів української мови і літератури при вивченні курсу «Історія української літератури» / О. І. Земка // Серія: Педагогічні науки : збірник наукових праць. Частина четверта. – Суми : СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2007. – С. 265 – 271.

6. Земка О. І. Тестова перевірка знань, умінь та навичок студентів-філологів у процесі вивчення літературознавчих дисциплін (на матеріалі курсу «Історія української літератури») / О. І. Земка // Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія : Педагогічні науки. – Випуск 124. – Черкаси, 2008. – С. 109 – 114.

7. Земка О. І. Роль педагогічної практики у формуванні дослідницької компетентності майбутніх учителів української мови і літератури / О. І. Земка // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. Серія : Педагогічні науки. – Випуск 11. – Глухів : РВВ ГДПУ, 2008. – С. 202 – 206.

8. Земка О. І. Специфіка моделі формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури / О. І. Земка // Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія : Педагогічні науки. – Випуск 137. – Черкаси, 2008. – С. 177 – 182.

9. Земка О. І. Формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів-філологів / О. І. Земка // Українська література в загальноосвітній школі. – 2009. – №1. – С. 46 – 48.

10. Земка О. І. Науково-дослідна лабораторія як засіб формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури / О. І. Земка // Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія: Педагогічні науки. – Випуск 147. – Черкаси, 2009. – С. 57 – 61.

11. Земка О. І. Своєрідність формування дослідницьких умінь у студентів вищих навчальних закладів (XIV – початок XX ст.) / О. І. Земка // Вісник Глухівського державного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. – Випуск 15. Частина I. – Глухів : РВВ ГНПУ імені О.Довженка, 2010. – С. 44 – 47.

12. Земка О. І. Самореалізація студентів-філологів у навчально-дослідницькій діяльності / О. І. Земка // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційна технологія. – 2012. – №7 (25). – С. 240 – 248.

Колективна монографія

13. Земка О. І. Дослідницькі уміння культуромовної особистості: чинники формування // Українська культуромовна особистість учителя: теорія і практика : [монографія / за ред. Л.І.Мацько, О.М.Семенов. / О. І. Земка]. – Глухів: РВВ ГДПУ, 2008. – С. 273 – 288.

Матеріали і тези конференцій

14. Земка О. І. Модель формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури / О. І. Земка // Викладач і студент: суб'єкт-суб'єктні відносини : збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції 27-28 листопада 2008 р. – Черкаси : Видавництво ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2008. – С. 160 – 161.

15. Земка О. І. Літературознавча підготовка майбутніх учителів української мови і літератури у сучасних умовах / О. І. Земка // Інноваційний розвиток суспільства за умов крос-культурних взаємодій : матеріали Другої міжнародної конференції 27-30 квітня 2009 р. – Суми, 2009. – Том 3 (ч. 1) – С. 62 – 63.

16. Земка О. І. Наукова школа у вищому педагогічному закладі: діалог особистостей / О. І. Земка // Восьмі міжнародні Захаренківські педагогічні читання «Формування особистості, Людини в закладах освіти» : збірник матеріалів

Міжнародної науково-практичної конференції 2 лютого 2011 року / за заг. ред. Прокопенко Л.І. – Черкаси : Вид. ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2011. – С.28.

17. Земка О. І. Специфіка вивчення літературного краєзнавства студентами-філологами у вищих педагогічних закладах / О. І. Земка // Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції «Краєзнавство і туризм у соціокультурному розвитку особистості» 24 – 25 лютого 2011 року. – Глухів : РВВ ГНПУ імені Олександра Довженка, 2011. – С. 39 – 43.

18. Земка А. И. Особенности работы с текстом в контексте формирования исследовательских умений будущих учителей украинского языка и литературы / А. И. Земка // Гуманитарные науки в XXI веке : материалы XIII Международной научно-практической конференции 10 апреля 2013 года. – М. : Издательство «Спутник+», 2013. – С. 142 – 145.

Програма

19. Земка О. І. Науково-дослідна робота вчителя-словесника : [програма спецкурсу] / Олександр Земка – К., Глухів : РВВ ГДПУ, 2007. – 44 с.

АНОТАЦІЯ

Земка О. І. Формування дослідницьких умінь майбутніх учителів української мови і літератури. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України, Київ, 2013.

У дисертації вперше теоретично обґрунтовано модель формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів української мови і літератури, що поєднує теоретико-методологічний, операційно-рефлексивний і результативний блоки, розроблена з урахуванням положень системного, особистісно-діяльнісного, контекстного, компетентнісного, синергетичного, культурологічного, текстоцентричного, аксіологічного підходів, а результатом її поетапного впровадження є високий рівень дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників. Визначено критерії, показники та рівні сформованості дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників.

Обґрунтовано педагогічні умови формування дослідницьких умінь у майбутніх учителів-словесників: надання навчальному процесу дослідницької спрямованості, залучення студентів до виконання завдань дослідницького, культурологічного, аксіологічного спрямування; оволодіння студентами культурою дослідницької роботи з фаховим текстом під час вивчення літературознавчих дисциплін; виконання студентами дослідницьких проектів у процесі навчальних та педагогічних практик; активізація науково-дослідної співпраці студента і педагога-вченого; створення студентами власного дослідницького продукту; постійний контроль і корекція рівнів сформованості дослідницьких умінь. За результатами дослідження розроблено і впроваджено в навчальний процес ВПНЗ навчально-методичний комплекс, що сприяє формуванню і розвитку інформаційних, операційних, мовнокомунікативних, діагностично-прогностичних дослідницьких умінь, особистісному і професійному розвитку і саморозвитку майбутніх учителів української мови і літератури.

Ключові слова: дослідницькі вміння, майбутній учитель української мови і літератури, модель формування дослідницьких умінь, педагогічні умови

формування дослідницьких умінь, літературознавчі дисципліни, психолого-педагогічні дисципліни, навчальна практика, педагогічна практика.

АННОТАЦІЯ

Земка А. И. Формирование исследовательских умений будущих учителей украинского языка и литературы. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.04 – теория и методика профессионального образования. – Институт педагогического образования и образования взрослых НАПН Украины, Киев, 2013.

В диссертации теоретически обоснована модель формирования исследовательских умений у будущих учителей украинского языка и литературы. Модель включает теоретико-методологический, операционно-рефлексивный, результативный блоки, построена с учетом положений системного, личностно-деятельностного, синергетического, контекстного, компетентностного, культурологического, текстоцентрического, аксиологического подходов и представляет собой единство цели, содержания, структуры, этапов, форм и методов, которые обеспечивают эффективное формирование исследовательских умений у будущих учителей-словесников в образовательном пространстве высшего педагогического учебного заведения.

Содержание занятий по литературоведческим, психолого-педагогическим, методическим дисциплинам, обогащенное дифференцированными и индивидуализированными заданиями исследовательского, культурологического и аксиологического характера, направлено на формирование операционных (аналитико-интерпретационных, интеллектуально-эвристических, тексто-жанровых), информационных (библиографических, лексикографических, технических), диагностико-прогностических (проектных, прогностических, диагностических, рефлексивных), коммуникативных (собственно коммуникативных, редакторских, полемических) исследовательских умений студентов-филологов. Научно-исследовательская работа способствует совершенствованию исследовательских умений студентов во время работы с устными и письменными профессиональными текстами. Фольклорная, литературно-краеведческая, этнографическая (музейная), педагогическая практики выступают эффективными средствами проверки и корректирования исследовательских умений, их непрерывного усовершенствования, саморазвития и самореализации. Результатом поэтапного введения модели являются сформированные исследовательские умения, готовность будущих учителей-словесников осуществлять исследовательскую деятельность в общеобразовательных учебных заведениях. Обоснованы критерии и уровни исследовательских умений будущих учителей-словесников.

Экспериментальная работа по проверке эффективности разработанной модели формирования исследовательских умений у будущих учителей-словесников в целом показала положительные результаты, подтвердила целесообразность выявленных педагогических условий реализации содержания, форм и методов формирования исследовательских умений (обеспечение исследовательского характера учебного процесса, приобщение студентов к выполнению заданий исследовательского, культурологического, аксиологического

характера; овладение будущим учителем культурой работы с профессиональным текстом при изучении литературоведческих дисциплин; подготовка студентами исследовательских проектов в период учебных и педагогических практик; активизация научно-исследовательского сотрудничества студента и педагога-ученого; создание студентами собственного исследовательского продукта; постоянный контроль и коррекция уровней сформированности исследовательских умений), корректность сформулированной гипотезы и задач. Новизна апробированных учебных курсов «История украинской литературы», «Научно-исследовательская работа учителя-словесника» состоит в введении системы заданий исследовательского, культурологического и аксиологического характера.

Ключевые слова: исследовательские умения, будущий учитель украинского языка и литературы, педагогические условия формирования исследовательских умений, модель формирования исследовательских умений, литературоведческие дисциплины, психолого-педагогические дисциплины, методические дисциплины, учебная практика, педагогическая практика.

ANNOTATION

Zemka O. Formation of the research skills of future teachers of Ukrainian language and literature. - Manuscript.

Thesis for a degree of candidate of pedagogical sciences in specialty 13.00.04 - Theory and methods of vocational education. - Institute of Pedagogical and Adult Education of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, 2013.

In the thesis for the first time the model of developing research skills for the future teachers of Ukrainian language and literature is theoretically substantiated. The model combines theoretical, methodological, operational, reflective and effective components. The model implements the regulations of the systematic, student-active, competence, synergistic, cultural, text-oriented, axiological approaches and the result of its implementation is a high-level of research skills of future philology teachers. The criteria, indicators and the levels of research skills of future Ukrainian language and literature teachers are defined.

The pedagogical conditions of the development of research skills of future Ukrainian language and literature teachers are substantiated: providing the research learning organization of educational process, involving students in research, cultural and axiological oriented tasks; mastering the culture of research work of reading a professional text in process of studying literary disciplines; conducting the research projects by students in the process of learning and teaching practices; intensification of the research collaboration between a student and a teacher-scholar; creating research products by students their own; constant monitoring and correction of the research skills levels.

On the basis of the research results the educational-methodical complex is developed and implemented in the educational process of high school. This complex promotes the forming and developing informational, operational, communicative, organizational research skills, personal, professional development and self-development of future Ukrainian language and literature teachers.

Keywords: research skills, a future teacher of Ukrainian language and literature, the model of developing research skills, pedagogical conditions of developing research skills, literary disciplines, psychological and pedagogical subjects, teaching practice, pedagogical practice.

Підписано до друку 16.09.2013 р. Формат 60x90/16.
Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. др. арк. 0,9.
Обл. вид. арк. 1,09. Тираж 100 прим. Зам. № 2633.

Віддруковано на ризографі.
Редакційно-видавничий відділ
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка.
41400, м. Глухів, Сумська обл., вул. Києво-Московська, 24,
тел/факс (05444) 2-33-06.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
(серія ДК №678) від 19.11.2001 р.